

Ebû Mutî‘ Rivâyetli *el-Fikhü’l-ekber Şerhi*’nin Müellifi Meselesi

Züleyha BİRİNCİ*

Özet

Ebû Hanîfe’ye nispet olunan akaid risâlelerinden biri de Ebû Mutî‘ el-Belhî rivâyetiyle günümüze kadar gelen *el-Fikhü’l-ekber*’dir. Birçok araştırmacı tarafından, bu risâle üzerine kaleme alınan *Şerhu’l-Fikhü’l-ekber* adlı şerhin Ebû’l-Leys es-Semerkandî’ye ait olduğu ileri sürülmektedir. Kanaatimizce bu iddia, *Şerhu’l-Fikhü’l-ekber*’in bütün nüshalarının tam olarak incelenmemesinden ve buna bağlı olarak yapılan eksik değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada, önce *el-Fikhü’l-ekber* ve şerhleri hakkında kısa bilgiler verilecek, daha sonra Türkiye kütüphanelerindeki *Şerhu’l-Fikhü’l-ekber*’lerin yazma nüshaları incelenip değerlendirilecek, ardından da bu söz konusu şerhin Ebû’l-Leys es-Semerkandî’ye değil Atâ b. Ali el-Cûzcânî’ye nispetinin daha isabetli olduğu görüşü vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: *el-Fikhü’l-ekber*, *el-Fikhü’l-ebzat*, *Şerhu’l-Fikhü’l-ekber*, Ebû’l-Leys es-Semerkandî, Atâ b. Ali el-Cûzcânî.

Abstract

One of the well-known tractates on Islamic creed related to Abu Hanifa is *al-Fikh al-Akbar* which has come to the present day with the transmission of Abu Mutî‘ al-Balkhî. There is a commentary made on this tractate, entitled *Sharh al-Fikh al-Akbar*. Many researchers claim that this commentary belongs to Abu’l-Layth al-Samarkandî. In my opinion this claim arises from a deficient analysis of the manuscripts and therefore, depends on some false assessments. Firstly, I will give in this study some information about *al-Fikh al-Akbar* and its commentaries and then analyze all the manuscripts of *Sharh al-Fikh al-Akbar* as available in the libraries in Turkey. Based upon this analysis I will also suggest that it’s more accurate to ascribe this commentary to Ata b. Ali al-Cuzcani than to Abu’l-Layth al-Samarkandî.

Key Words: Abu Hanifa, *al-Fiqh al-Akbar*, *al-Fiqh al-Absat*, *Sharh al-Fiqh al-Akbar*, Abu’l-Layth al-Samarkandî, Ata b. Ali al-Cuzcani.

Giriş

İmâm A’zam Ebû Hanîfe’ye akaide dair bazı risâleler atfedilmektedir. Bunlar *el-Fikhü’l-ekber*, *el-Fikhü’l-ebzat*, *er-Risâle*, *el-Âlim ve’l-müteallim* ve *el-Vasiyye* olmak üzere beş tanedir.¹ Bu risâlelerden *el-Fikhü’l-ekber* Ebû Hanîfe’nin oğlu Hammâd tarafından, *el-Fikhü’l-ebzat* Ebû Hanîfe’nin öğrencisi Ebû Mutî‘ el-Belhî (ö. 199/ 814) tarafından rivâyet edilerek bugüne kadar gelmiştir. *el-Fikhü’l-ekber*

* M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelâm Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

¹ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul 1981, s. 126.

ve *el-Fikhü'l-ebzat* adlı risâlelerin her ikisinin de başlangıçtaki isimleri *el-Fikhü'l-ekber*'dir. Bu iki risâleyi birbirinden ayırt edebilmek için birine *el-Fikhü'l-ekber*, diğerine de *el-Fikhü'l-ebzat* ismini ilk olarak Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) vermiş; bunun ardından Ebû Mutî' el-Belhî'nin rivâyeti *el-Fikhü'l-ebzat* olarak şöhret bulmuştur.²

İlk dönem İslâm akaid külliyyatı ile ilgili araştırmalar yapan şarkiyatçı A. J. Wensinck ile ondan etkilendikleri anlaşılan L. Gardet ve M. Watt gibi Batılı araştırmacılar da *el-Fikhü'l-ekber* risâlesinin iki farklı nüshasının bulunduğu dikkat çekmişlerdir. Wensinck, bu rivâyetlerden Ebû Mutî' el-Belhî'ye ait olanını *el-Fikhü'l-ekber I*, Hammâd b. Ebû Hanîfe'ye ait olanını ise *el-Fikhü'l-ekber II* şeklinde ayırmıştır.³ Ne var ki, *el-Fikhü'l-ekber* ve *el-Fikhü'l-ebzat* şeklindeki isimlendirmenin gözden kaçırılması, iki ayrı rivâyetle bugüne ulaşan bu risaleler ve bunların şerhleriyle ilgili çalışmalarda, birtakım bilgi hatalarının doğmasına sebep olmuştur. Çünkü *el-Fikhü'l-ebzat* ismi kullanılmadan önce, yazma nüshalarda her iki rivâyet için *el-Fikhü'l-ekber*, bunların şerhleri için de *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber* ismi kullanılmaktaydı. Ebû Mutî' rivâyetine *el-Fikhü'l-ebzat* ismi verilmesi ve bu isimlendirmeden sonraki bazı yazma nüshalarda *el-Fikhü'l-ebzat* ifadesinin kullanılması, *el-Fikhü'l-ekber* ve *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber* isimli eserler arasında Ebû Mutî' yoluyla gelen rivâyetin de olabileceği hususunun dikkatten kaçmasına sebep olabilmış, bundan dolayı da nispetlerde bazı yanlışlıklar vuku bulmuştur. Bu iki risalenin ve şerhlerinin isimleri ve müelliflerine nispetleri konusunda yalnızca, "*el-Fikhü'l-ekber*" ve "*Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*" gibi, genellikle nüshaların başında yer alan ifadelere bakmakla yetinmek bizi yanıltabileceğinden, risalelerin rivâyet zincirlerini kontrol etmek ve içeriklerine bakmak gibi hususlar doğru sonuca ulaşmada bize yardımcı olacaktır.

Kaynaklarda Ebû Mutî' el-Belhî rivâyetinin râvi zinciri şöyle sıralanmaktadır: Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed el-Kâsânî, Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, Ebû Mâlik Nasrân b. Nasr el-Huttelî, Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahyâ el-Fakîh, Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî. Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin senedinde ise şu isimler yer almaktadır: İbrâhim el-Gûrânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahyâ, İbn Mukâtil (Muhammed b. Mukâtil er-Râzî), İsmâ b. Yûsuf, Hammâd b.

² İlyas Çelebi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul 2000, s. 31; Şerafeddin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fikhü'l-ekber", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 544.

³ *a.g.m.*, s. 545; Arif Aytekin, "Fikh-ı Ekber Risaleleri", *İlim ve Sanat*, XVI/16 (İstanbul 1987), s. 89-91.

Ebû Hanîfe.⁴

Hammâd rivâyetiyle gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'de işlenen ana konular risâlede ele alınış sırasına göre şunlardır: İman esasları, Allah'ın birliği, zâtî, fiilî ve haberî sıfatlar, halku'l-Kur'an, kazâ ve kader, fıtrat konusu, halk ve kesb kavramları, peygamberler ve Hz. Muhammed, ashabın faziletçe sıralanması, mürtekb-i kebîre ve Mürcie'nin bazı görüşlerinin reddi, tekfir bahsi, mestler üzerine meshetme, terâvih namazı, itaatkâr veya günahkâr mü'minin arkasında namaz kılınup kılınmayacağı, mucize, kerâmet ve istidrâc, rû'yetullah meselesi, iman mahiyeti, Allah'ın zâtının hakikatının bilinip bilinemeyeceği, şefaât, mîzan, havz konuları, kıyamet gününde hasımlar arasında kısas, cennet ve cehennem, münker ve nekirin sorgulaması, kabirde ruhun cesede iadesi, kabir azabı, Allah'ın bazı isim ve sıfatlarının Farsça söylenip söylenemeyeceği, Allah'a nispet edilen kurb ve bu'dun anlamları, Kur'an âyetleri arasında fazilet bakımından farklılığın bulunup bulunmadığı, esmâ-i hüsnâ, Hz. Peygamber'in ebeveyni ve kısaca fetret meselesi, Resûl-i Ekrem'in çocukları, itikadî bir mesele ile karşılaşan bir kimsenin yapması gerekli olan şeyler, mi'râc ve kıyamet alâmetleri.⁵

el-Fıkhü'l-ekber'in Ebû Mutî' el-Belhî'ye dayanan rivâyeti, Ebû Hanîfe'nin kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşur. Risâlenin muhtevasını oluşturan sorular şu ana konular etrafında yoğunlaşmaktadır: Fıkhın (usûlü'd-dîn) tanımı, iman mahiyeti, Allah'ın sıfatları, kader, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin nasıl olacağı, büyük günah işlemenin hükmü ve tekfir meselesi, fetret ehli, kabir azabı, cennet ve cehennem ebediyeti, ashabın faziletçe sıralanışı.⁶

Süleymaniye Kütüphanesi'nden edindiğimiz verilere göre, Hammâd b. Ebû Hanîfe yoluyla gelen *el-Fıkhü'l-ekber*, şu müellifler tarafından şerh edilmiştir: Ali el-Karî, Ebû'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî, Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ekmeleddin el-Bâbertî, Hakîm İshak er-Rûmî, Muhyiddin Muhammed b. Bahâeddin el-Bayrâmî, İbrâhim b. Hasan el-İşkodravî, Muslihuddin, Ebû'l-Hüdâ Muhammed b. Hasan Vadi er-Rifâi es-Seyyâdî, Ali Halîfe b. Muhammed Antalyavî ve İlyas b. İbrâhim es-Sinobî. Bunun yanında ismi belirsiz bazı müelliflerin şerhleri de bulunmaktadır. Ancak bütün bu şerhlerin müelliflerine nispetinin sübûtu, ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

⁴ Şerafeddin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 544; İlyas Çelebi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, s. 27,30.

⁵ Şerafeddin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 545-546.

⁶ *a.g.m.*, s. 545.

Kütüphane kataloglarında ve konuyla ilgili çeşitli eserlerde,⁷ Ebû Mutî el-Belhî rivâyeti ile gelen ve çalışmamızın da asıl konusunu teşkil eden *el-Fikhü'l-ekber*'in, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/ 944), Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/ 983), Ebû Bekir İbn Fûrek (ö. 406/1015), Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/ 1089), İsmâil b. İshak el-Hâtürî ve Atâ b. Ali b. Muhammed el-Hanefî el-Cûzcânî tarafından şerh edildiği belirtilmiştir. Ancak Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'ye nispet edilen ve bir nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü 963/1 numarada kayıtlı olan *Şerh-i Fikhü'l-ekber* adlı yazma eser incelendiğinde, bunun Ebû Mutî' el-Belhî yoluyla değil, Hammad b. Ebû Hanîfe yoluyla gelen *el-Fikhü'l-ekber*'in şerhi olduğu anlaşılır. Cüveynî'nin *el-Kâfiye* adlı eserinde Ebû Bekir İbn Fûrek'e *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber* adlı bir eser atfedilmekte,⁸ ancak kaynaklarda İbn Fûrek'in böyle bir eserinin olduğu bilgisi yer almamaktadır.⁹ Diğer dört müellif ve onlara nispet edilen şerhlerle ilgili yaygın kabul, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebü'l-Leys es-Semerkindî ve İsmail b. İshak el-Hâtürî'ye atfedilen şerhlerin birbirinin aynı olduğu, bu şerhin Ebû Mansûr Mâtürîdî'ye nispet edilerek neşredildiği, ancak şerhi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet etmenin doğru olamayacağı, buna karşın söz konusu şerhin Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye ait olması gerektiği ve Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edilen şerhin neşredilmediği şeklindedir. Ne var ki, Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edilen nüshalar incelendiğinde onun şerhinin de diğer şerhlerle aynı olduğu görülür. Buna göre Ebû Mutî' el-Belhî rivâyetiyle gelen *el-Fikhü'l-ekber*, aslında bir kişi tarafından şerh edilmiş ancak farklı müelliflere nispet edilmiştir. Bu durum *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*'in müellifini tespit edebilmek için bu şerhin yazma nüshalarını incelemeyi gerektirmektedir.

Şerhu'l-Fikhü'l-ekber'in nüshaları

Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı'ndan elde edilen bilgilere göre, İmâm A'zam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fikhü'l-ekber* risâleleri üzerine yazılan ve büyük çoğunluğu *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber* ismini taşıyan şerhlerin nüshalarının top-

⁷ bk. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, E.J. Brill, Leiden 1967, s. 414; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature: Supplement*, E.J. Brill, Leiden 1943, s. 170; Adil Bebek, *İslâm Akaidinde Ebû Hanîfe ve el-Fikhü'l-ekber*, yüksek lisans tezi, İstanbul 1984, s. 53-54; Şerafeddin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fikhü'l-ekber", s. 546; Daiber, *The Islamic Concept of Belief in the 4th/10th Century*, Tokyo 1995, s. 3-4; Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, Ankara 2003, s. 392, 398, 419; İlyas Çelebi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, s. 30-31; M. Saim Yeprem, *İrade Hüriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul 1997, s. 261; Metin Yurdağür, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*, İstanbul 1989, s. 41; Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, İstanbul 2002, s. 7.

⁸ Hans Daiber, *The Islamic Concept of Belief in the 4th/10th Century*, s. 3.

⁹ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 82-92.

lamı 479'dur. Bu nüshaların bir kısmı Hammâd b. Ebû Hanîfe rivâyeti ile gelen *el-Fikhü'l-ekber* üzerine, diğer kısmı da Ebû Mutî' el-Belhî rivâyeti ile gelen *el-Fikhü'l-ekber (el-Fikhü'l-ebzat)* üzerine yazılmış şerhlerden oluşmaktadır.

Kütüphane kayıtlarında aşağıdaki şekilde belirtilen nüshaların¹⁰ metinlerini, Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivâyet edilen *el-Fikhü'l-ekber*, daha sonraki adlandırılmasıyla *el-Fikhü'l-ebzat* oluşturmaktadır:

1. *Şerh Fikhü'l-ekber*, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî el-Matürîdî, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, nr. 1035.
2. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Nasr b. Muhammed el-Hanefi Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 893.
3. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Nasr b. Muhammed el-Hanefi Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1581.
4. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Nasr b. Muhammed el-Hanefi Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1717.
5. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, İsmail b. İshak el-Hatiri, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Arif-Mehmed Murad, nr. 177.
6. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Haltari İbrahim b. İsmail, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 2155.
7. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Ebu İbrahim İsmail b. İshak el-Hatiri, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, nr. 587.
8. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Ata b. Ali b. Muhammed el-Hanefi el-Cuzecani, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 3137.
9. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Ata b. Ali b. Muhammed el-Hanefi el-Cuzecani, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, nr. 1190.
10. *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, Ata b. Ali b. Muhammed el-Hanefi el-Cuzecani, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 3139.

Bu nüshaların incelenmesi neticesinde şu sonuçlara varılmıştır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Bölümü, 1035 numarada kayıtlı nüsha, yazma bir nüsha değildir. 1321 yılında Haydarabad'da basılmıştır. Bu şerh, kitabın girişinde bir başkası tarafından Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet edilmiştir:

”كتاب شرح الفقه الأكبر. المتن المنسوب إلى الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي والشرح لإمام المتكلمين ومصحح عقائد المسلمين علم الهدى رئيس أهل السنة أبي منصور محمد بن محمد بن محمود الحنفي الماتريدي السمرقندي“

2. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Bölümü 893 numarada kayıtlı nüsha da yazma bir nüsha değildir ve aslında Nasr b. Muhammed el-Hanefi

¹⁰ Bahsedilen nüshaların ve nispet oldukları müelliflerin isimleri herhangi bir redaksiyona tabi tutulmadan, aynen kütüphane kataloglarında yazdığı şekliyle belirtilmiştir.

Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye nispet edilmemiştir. Bu nüsha birinci maddede ele alınan, Haydarabad'da basılıp Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet edilen nüshanın aynısıdır.

3. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü 1581 numarada kayıtlı yazma nüsha Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye nispet edilmiştir. Nüshanın sonunda istinsah tarihi veya müstensih ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

4. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü 1717 numarada kayıtlı yazma nüsha Nasr b. Muhammed el-Hanefî Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye değil Ebû İbrahim b. İsmail el-Hatiri'ye nispet edilmiştir. Ancak nüshanın başında bir başka kalemle bu şerhin Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye ait olduğu yazılıdır:

”شرح الفقه الأكبر لأبي الليث السمرقندي“

Nüshanın sonunda istinsah tarihi veya müstensih ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

5. Süleymaniye Kütüphanesi M. Atıf - M. Murad Bölümü 177 numarada kayıtlı yazma nüsha Ebu İshak el-Hatiri'ye nispet edilmiştir. Nüshanın sonunda müstensih veya istinsah tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

6. Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü 2155 numarada kayıtlı yazma nüsha, İbrahim b. İsmail el-Hatiri'ye nispet edilmiştir. Nüshanın sonunda müstensih veya istinsah tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

7. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi 587 numarada kayıtlı yazma nüsha Ebu İbrahim İsmail b. İshak el-Hatiri'ye nispet edilmiştir. Bu nüshanın müstensihî İbrahim b. Mahmûd olup, istinsah tarihi 761 olarak belirtilmiştir.

8. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü 3137 numarada kayıtlı yazma nüsha, metin içinde Ata b. Ali b. Muhammed el-Hanefî el-Cuzecani'ye¹¹ nispet

¹¹ Müellifin ismi, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3137, vr. 1b'de ve Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5392'de “Atâ b. Ali el-Cûzcânî (عطاء بن علي الجوزجاني)”; Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1190, vr. 268b'de “Atâ b. Ali b. Muhammed el-Cûzcânî (عطاء بن علي بن محمد الجوزجاني)”; Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3139, vr. 117b'de “Atâ b. Ali b. Muhammed el-Cûrcânî (عطاء بن علي بن محمد الجوزجاني)”; Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, İlmü'l-Kelâm, nr. 870, vr. 1a'da “Atâ b. Ali b. Muhammed b. Ebî Nuaym el-Cûrcânî (عطاء بن علي بن محمد بن أبي نعيم الجرجاني)” olarak geçmektedir. Cûzcân bölgesi Mâtürîdî âlimlerin çoğunlukta bulunduğu bir yer olması ve genel kullanımın da bu yönde nakledilmesi dolayısıyla biz de çalışmamızda müellifin nisbesini “el-Cûzcânî” (الجوزجاني) olarak kullanmayı tercih ettik. Bununla birlikte, Atâ b. Ali el-Cûzcânî'nin hayatı ile ilgili olarak başta Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-mudîyye*'si ve İbn Kutluboğa'nın *Tâciüt-terâcim*'i olmak üzere, geçmişte ve günümüzde kaleme alınan biyografi eserlerinin birçoğunu incelememize rağmen, kayda değer bir bilgiye ulaşamadık. Bu durum, Hanefî ve Mâtürîdî âlimlerinin ekserisinin hayatları ve ilmi kişilikleri hakkındaki bilgi yetersizliğinin, bu müellifimiz için de söz konusu ol-

edilmemiştir. Nüşanın başında bir başka kalemle, bu şerhin Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye ait olan şerh olabileceği belirtilmiştir:

“لعل هذا شرح الفقيه عطا بن علي الجوزجاني للفقہ الأبسط للإمام“

9. Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami Bölümü 1190 numarada kayıtlı yazma nüsha Atâ b. Ali b. Muhammed el-Cûzcânî'ye nispet edilmiştir. Bu nüshanın sonunda bu eserin hicrî 565 yılında Bağdat'ta yazılan, metinle karışık sahih bir nüshadan nakledildiği, sonra çoğu metinle karışık olmayan üç nüsha ile karşılaştırıldığı belirtilmektedir. Ayrıca şerhin metninin İmam Saîd el-Bustî'nin (ö. hicrî 400'den sonra) nüshası ile karşılaştırıldığı, sonra İmam en-Natîfî'nin (ö. 446/1054) *Ravza'sının* sonlarında bulunduğu ve tashih edildiği söylenmektedir. Daha sonra da bu şerhin hicrî 1073 yılında istinsah edildiği bilgisine yer verilmektedir.¹²

“وإليه المرجع والمآب. والحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين. نقلته من نسخة صحيحة كتبت بمدينة بغداد سنة خمس وستين وخمسمائة وكانت تلك النسخة ممزوجة بالمتن ثم قابلته بثلاث من النسخ وأكثرها غير ممزوجة بالمتن وقابلت متنه بنسخة الإمام أبي سعيد البستي البلخي ثم وجدته في أواخر روضة الإمام الناطفي فصح والله الحمد. وتم نقله سنة ثلث وسبعين وألف هجرة بمدينة قسطنطينية المحمية عن البلية والحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين.“

10. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü 3139 numarada kayıtlı yazma nüsha Atâ b. Ali b. Muhammed el-Cûrcânî'ye¹³ nispet edilmiştir. Bu nüshanın sonunda da dokuzuncu maddedeki yazma nüshanın sonunda yer alan ifadelerin aynısı bulunmaktadır.

Bu verilerden çıkan sonuçlar şunlardır:

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet edilen nüsha yazma değil matbudur ve neşrin hangi yazmaya dayandığı bilinmemektedir.

Kütüphane kataloglarında üç yerde Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed el-Hanefî es-Semerkindî'ye *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber* adlı bir eser atfedilmekle birlikte bu nüshaların sadece bir tanesinde bu eser Ebû'l-Leys es-Semerkindî'ye nispet edilmekte-

duğu kanaatini bizde uyandırmıştır. Buna ek olarak, şerhteki görüşlerinden hareketle, müellifin Hanefî-Mâtürîdî ekolüne mensup bir alim olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserdeki beyanlarına ve yazma nüshaların istinsah tarihlerine dayanarak, müellifin İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den sonra ve hicrî 565 yılından önceki bir dönemde yaşadığını ifade etmek mümkündür.

¹² Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1190, vr. 285b.

¹³ Bu nüshada müellifin ismi “Cûzcânî” değil, “Cûrcânî” olarak geçmektedir.

dir. Ancak bu nüshanın sonunda bu nispeti destekleyecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kütüphane kataloglarında üç yerde el-Hatiri'ye nispet edilen *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, dört yazma nüshada bu müellife nispet edilmiştir. Bununla birlikte müellifin ismi nüshalarda farklı şekillerde geçmektedir. Nüshaların bir tanesinde istinsah tarihi hicrî 761 olarak belirtilmiştir, diğerlerinde ise istinsah tarihi yoktur.

İstinsah tarihi en eski olan nüshada bu şerh Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edilmekte ve bu nüshanın başka nüshalarla mukabele edildiği de kaydedilmektedir.

Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber'in Müellifine İlişkin Görüşler

Kaynaklarda, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*'in nispet edildiği müelliflerden biri olan İsmâil b. İshak el-Hâtirî'nin hayatı ile ilgili bir bilgi bulunmamıştır. İsmâil b. İshak el-Hâtirî'ye nispet edilen nüshalardan birinin istinsah tarihi hicrî 761'dir. Fuat Sezgin, GAS'ta Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-mudryye*'de Hâtirî'nin hicrî V. yy. âlimlerinden olabileceğini söylediğini kaydetmektedir.¹⁴ Ancak bu müellifin ismi yazmalarda birbirinden farklı zikredilmiş ve bu hususta bir mutabakat sağlanmamıştır. Nitekim GAS'ta da müelliften "İbrâhim b. İsmâil el-Malatî" diye bahsedilmiş, başka bir nüshada adının "Ebû İbrâhim İsmâil b. İshak el-Hâtirî" şeklinde geçtiği belirtilmiş, ona nispet edilen şerhin Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye de atfedildiği kaydedilmiştir.¹⁵ Bu hususlardan da anlaşıldığı gibi *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*'in el-Hâtirî'ye ait olduğunu söyleyebilmek için elimizde kuvvetli bir delil mevcut değildir.

Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet edilerek, Haydarabad'da 1325 ve 1365 yıllarında neşredilmiştir. Bu eser, yine Mâtürîdî'ye nispet olunarak Abdullah b. İbrahim el-Ensârî tarafından Beyrut'ta 1983 yılında tekrar neşredilmiştir. Ancak biyografik kaynaklarda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin böyle bir şerh kaleme aldığına dair hiçbir bilgi yoktur.¹⁶ D. B. Macdonald'ın iddiasına göre Ebû Mutî' rivâyeti ile gelen *el-Fikhü'l-ekber* şerhinin yalnız bir yazma nüshasında bu eser Mâtürîdî'ye isnat olunmaktadır.¹⁷ Ancak bu nüshanın kütüphane kayıtlarına dair hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca şerhte

¹⁴ Fuat Sezgin, GAS, I, 414.

¹⁵ *a.g.e.*, I, 414.

¹⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Ankara 2005, s. XXVI.

¹⁷ Duncan Black Macdonald, "Mâtürîdî", *İA*, Ankara 1988, VII, 405.

Eş'arîlere ait epeyce görüş ele alınarak eleştirilmiştir. Ancak Mâtürîdî ile Eş'arî'nin vefat tarihleri birbirine yakındır ve Eş'ariyye mezhebi ancak kurucusunun vefat tarihinden sonra şöhret bulmuştur.¹⁸ *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*'i Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet ederek Tokyo'da 1995 yılında neşreden Hans Daiber da, bu şerhin aşağıdaki sebeplerden dolayı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye atfedilmesinin doğru olmayacağını ifade etmektedir:

1. Metin, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin üslûp özelliklerinden yoksundur. Meselâ Mâtürîdî'nin sıklıkla kullandığı “والله الموفق، وإلا بالله، والله الموفق” gibi ifadeler bir iki yer haricinde metinde yoktur.

2. Müellif kendisini “قال الفقيه” diye takdim etmekte, “قال أبو منصور” diye takdim etmemektedir.

3. Metin içinde bazı görüşlerin doğrulanması için Ebû Mansûr el-Mâtürîdî kaynak gösterilmektedir.

4. Bu metin içerik olarak da Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye ait olamaz, çünkü meselâ ilâhî sıfatlar gibi bazı konularda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ninkinden farklı görüşlere yer verilmiştir.¹⁹

Hans Daiber bu sebeplerden dolayı eserin Kahire'de Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye nr. 2440 ve Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü nr. 1581'de kayıtlı nüshalarında Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye yapılan atıfların önemli hale geldiğini, Muhammed Zâhid el-Kevserî, Montgomery Watt, Wilferd Madelung ve Josef van Ess'in bu şerhin müellifinin Ebü'l-Leys es-Semerkandî olduğu yönündeki görüşlerine katılmanın cazip bir hal aldığını belirtmiştir.²⁰ Buna ilâveten, her ne kadar Muhammed Zâhid el-Kevserî Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de bulunan *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*'in birkaç yazma nüshasında eserin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olduğu kaydının yer aldığına ve şerhin metninde “Fakîh Ebü'l-Leys dedi ki” ifadesinin bulunmasına dikkat çekse de,²¹ bunlar da *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*'in Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olduğunu kanıtlamada yetersiz kalmaktadır. Ancak bütün bunlara rağmen, yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*'in müellifinin Ebü'l-Leys es-Semerkandî olduğu kabul edilmektedir.

¹⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. XXVII.

¹⁹ Hans Daiber, *The Islamic Concept of Belief in the 4th/10th Century*, s. 6-7.

²⁰ *a.g.e.*, s. 7-8.

²¹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. XXVI.

Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'in Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye Âidiyetine Dâir Deliller ve Bu Delillerin Değerlendirilmesi:

1. Ebü'l-Leys es-Semerkindî bu şerhte bir müfessir olarak Kur'an'la ilgili en-gin bilgilerini kullanmakta, bir fakih ve fıkhla ilgili çeşitli eserlerin müellifi olarak da istihsan, istinbat, kıyas, fer', asl, istidlal ve taklid gibi terimlere yer vermektedir.²² Ayrıca Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin eserlerinde kendisi için "el-fakîh", "ez-zâhid" vasıflarını kullandığı bilinmektedir. Bu şerhte de müellif kendisini "Ebü'l-Leys" künyesi ve "el-fakîh" ünvanıyla zikretmektedir.²³ Ancak bu hususlar, şerhin aynı vasıflara sahip bir başka müellif tarafından kaleme alınmış olma ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Bazı nüshalarda Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin adının geçmesi de, bu şerhin müellifini tespit etme noktasında eldeki diğer nüshalarla karşılaştırıldığında, sağlam bir delil olarak görünmemektedir.

2. Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'in Haydarabad baskısında müellifin *Kitâbü'l-es'ile ve'l-ecvibe* adlı esrine atıfta bulunmaktadır ki, bu eser Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye aittir.²⁴ Ancak Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber nüshaları incelendiğinde bazı nüshalarda²⁵ "وذكر في كتاب الأسولة وجوابها وكل ذلك يرجع إلى ما بيننا" ifadesinin geçtiği, bazı nüshalarda²⁶ ise "وذكر في كتاب الأسولة وجوابها وكل ذلك يرجع إلى ما بيننا" ifadesinin geçtiği görülür. Burada bahsi geçen kitaptan kastedilen, şârihin şerh etmekte olduğu Ebü Mutî' rivâyeti ile gelen *el-Fıkhü'l-ekber* olmalıdır. Çünkü şerhte bundan sonra üç yerde daha "وقوله في الكتاب" ifadesi geçmekte²⁷ ve bu ifadeden sonra zikredilen ibarelerin tamamı aynıyla şârihin şerh etmekte olduğu *el-Fıkhü'l-ekber* metninde yer almaktadır. Ayrıca burada bahsedilen kitabın Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye nispet edilen *Risâletü'l-es'ile ve'l-ecvibe* olması mümkün değildir. Çünkü *Risâletü'l-es'ile ve'l-ecvibe* adlı risâlede bu ifadeden sonra zikredilen ibareler yer almamaktadır.

3. Nisâ Sûresi, 93. âyetteki ("ومن يقتل مؤمنا متعمدا فجزاؤه جهنم خالدا فيها") "خالدا" lafzıyla ilgili olarak Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'de de Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tefsirinde de aynı görüşler yer almaktadır.²⁸ Ne var ki, şerhteki ifadelerle tefsirdeki açıklamalar karşılaştırıldığında şu bilgilere ulaşılır:

²² Hans Daiber, *The Islamic Concept of Belief in the 4th/10th Century*, s. 9.

²³ Harun Kahveci, *Ebü'l-Leys es-Semerkindî ve Kelâmî Görüşleri*, yüksek lisans tezi, 2000, KTÜ SBE, s. 27.

²⁴ a.g.t, s. 28.

²⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3137, vr. 19b, Fatih, nr. 5392, vr. 65a, Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, İlmü'l-Kelâm, nr. 870, vr. 7a.

²⁶ Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1190, vr. 273b, Fatih, nr. 3139, vr. 128a.

²⁷ Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1190, vr. 279b, 283b, 284b.

²⁸ Hans Daiber, *The Islamic Concept of Belief in the 4th/10th Century*, s. 8.

Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber'de bu âyete Kaderiyye ve Mu'tezile'nin mürtekib-i kebîre ile ilgili görüşlerine değinilirken yer verilir. Buna göre, Kaderiyye ve Mu'tezile mürtekibi kebire ile ilgili görüşlerini Nisâ Sûresi, 93. âyete dayandırır. Onlara göre, burada o kişinin cehennemde ebediyyen kalacağı haber verilmektedir ve kesinleşmiş ebedîlik kâfîrler içindir. Şerhin müellifi ise onları bu görüşleri sebebiyle eleştirmiştir ve icmâya muhâlefet etmekle suçlamıştır. Müellif, sahâbenin ve onlardan sonraki tefsir ehlinin bu âyetten murad edilen şeyin katlin helâl sayılması olduğu hususunda ittifak ettiklerini, İbn Abbâs ve Hz. Ali'nin de şöyle söylediklerini kaydetmiştir: Biz "الخلود" lafzı ile sonsuzluğun değil, uzun zamanın ifade edildiği görüşündeyiz. Müellif, lisân erbâbının ve belâgatçilerin de bunun böyle olduğu hususunda ittifak ettiklerini çünkü "أخلد الأمير فلانا في السجن" şeklinde söylendiğini, bunun da emirin kişinin hapsini uzattığı (أطال) anlamına geldiğini ifade etmiştir.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinde ise bu âyetle ilgili İbn Abbâs'ın görüşü şu şekilde ifade edilmiştir: Bir mü'mini kasden öldüren kimsenin cezası cehennemdir, orada ebedî olarak kalacaktır. Tövbe edip îman etse ve sâlih amel işlese dahi onun için hidâyet yoktur (وأنى له الهدى). Sonra İbn Ömer ve Ebü Hüreyre'nin de bu kimse için tövbe olmadığını söyledikleri belirtilmiş ve bu zevât dışındakilerin bu kimse için tövbenin geçerli olduğunu söyledikleri ifade edilmiştir. Tefsirde bundan sonra, âyette geçen "خالدا فيها"nın "داخلا فيها" şeklinde yorumlandığı, çünkü orada sonsuzluğun (الأبد) zikredilmediği, bunun bir adamın "خلدت" "أدخلته" mânâsına geldiği görüşüne yer verilmiştir. Ardından âyetteki "من يقتل" lafzının mânâsı ile ilgili şu yorumun yapıldığı bildirilmiştir: Bu onun katlini helâl saymak demektir, bu durumda kişinin cezası cehennemdir orada ebedî kalacaktır (خالدا فيها), çünkü kişi o kimsenin katlini helâl saymak suretiyle küfre girmiştir. Tefsirde bundan sonra bu âyetle ilgili başka rivâyetler zikredilmiştir.²⁹

Buradan çıkan sonuç şudur: Şerhin müellifi bu âyetten kastedilen şeyin katlin helâl sayılması olduğu ve "خالدا" lafzıyla ebedîlik değil uzun zamanın kastedildiği görüşüne sahip olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî de tefsirinde bu görüşlere yer vermiştir. Ancak Semerkandî bunu "biz deriz ki" (نقول) şeklinde kendi görüşü olarak ifade etmemiş, denir ki (يقال) şeklinde meçhul kiple ifade etmiş ve bu görüşü destekler mahiyette herhangi bir ibare kullanmamıştır. Ayrıca İbn Abbas'a şerhte isnat olunan görüşler ile tefsirde isnat olunan görüşler

²⁹ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî* (nşr. Ali Muhammed Müfevvez ve Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud), Lübnan 1993, I, 376-377.

birbirini tutmamaktadır. Bununla birlikte “خالدا” lafzı şerhte “أطال” diye yorumlanırken, tefsirdeki rivâyette “أدخلته” şeklinde yorumlanmıştır.

Bu hususlardan anlaşılmaktadır ki, zikredilen delillere dayanarak bu şerhi Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet etmek isabetli değildir. Ayrıca, şu sebeplerden dolayı da *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*'in Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olamayacağı anlaşılmaktadır:

1. Ebü'l-Leys es-Semerkandî *Tefsîru'l-Kur'ân*, *Bustânü'l-ârifîn* ve *Tenbihü'l-ğâfilîn* adlı eserlerinde rivâyetlere bolca yer vermiştir. Hatta bu eserler Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin muhtelif mevzularla ilgili birçok âlimin görüşlerini naklettiği rivâyetlerden oluşmaktadır denebilir. Semerkandî bu eserlerinde Ali b. Ebû Tâlib, İbn Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Vehb b. Münebbih, Kelbî, Katâde, Mücâhid, Zührî, Mukatil, Hasan-ı Basrî, İmâm Âzam ve İmâm Şafî gibi birçok sahâbe ve ilk dönem âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*'de ise sadece bir yerde zikredilen Hz. Ali ve İbn Abbâs dışında, bu âlimlerden hiçbirinin görüşleri zikredilmemiştir. Şerhte bunun dışında yalnızca Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin görüşlerine değinilmiştir. Buna karşılık Semerkandî hiçbir eserinde Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den söz etmemiştir.

2. *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*'de çeşitli mezhep ve fırkaların muhtelif görüşleri eleştirilirken “وهذا من أقبح القبائح” ve “تعالى الله عن ذلك علوا كبيرا” gibi kalıp ifadeleri bolca kullanılmaktadır. Ancak Ebü'l-Leys es-Semerkandî eserlerinde bu ifadeleri kullanmamaktadır. Semerkandî daha ziyade “الله أعلم” ve “والله أعلم بالصواب” ifadelerine yer vermekte, buna karşılık şerhte bu ifadeler yer almamaktadır.

3. Ebü'l-Leys es-Semerkandî eserlerinde çoğunlukla rivâyet yolunu izlemiş, ele aldığı konularla ilgili savunmacı bir tutum sergilememiş, doğru olan görüşü beyan etme ve halka öğüt verme niteliği taşıyan bir üslûp takip etmiştir. *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*'de ise dirâyet yolu izlenmiş, hem karşıt görüşler ve delilleri zikredilip cevaplandırılmış hem de doğru kabul edilen görüşler delillerle savunularak tartışmacı bir üslûp kullanılmıştır.

4. Ebü'l-Leys es-Semerkandî *Risâletü'l-es'ile ve'l-ecvibe*,³⁰ *Mukaddimetü's-salât*,³¹ ve *Bustânü'l-ârifîn*³² adlı eserlerinde îmanla ilgili meselelerden, îmanın mahluk olup olmadığı konusuna da yer vermiştir. *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*'de ise îman ve İslâm'ın ne oldukları, îmanda istisna, îman-amel ilişkisi, büyük günah işleyen

³⁰ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2300, vr. 2a.

³¹ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1014, vr. 100b-101a.

³² Semerkandî, *Bustânü'l-arifîn*, İstanbul 1872, s. 228-229.

îmandan çıkmadığı gibi îmanla ilgili konulara geniş yer verildiği halde îmanın mahlûk olup olmadığı konusundan hiç bahsedilmemiştir.

5. Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'de îman ve İslâm'ın ne oldukları hususunda tartışmasız bir biçimde kabul edilen görüş, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye atfedilen îman, İslâm, mârifet ve tevhîdin birbirinin ne aynı ne gayrı oldukları ve bunların birleşmesiyle de dinin meydana geldiği görüşüdür. Bununla birlikte Nûr Sûresi'nin 35. âyet'i "الله نور السماوات والأرض مثل نوره كمشكاة فيها مصباح المصباح في زجاجة الزجاج كأنها كوكب دري يوقد من شجرة مباركة زيتونة لا شرقية ولا غربية يكاد زيتها يضيء ولو لم تمسسه نار نور على نور يهدي الله لنوره من يشاء ويضرب الله الأمثال للناس والله بكل شيء عليم" bu görüşü destekleyen bir delil olarak benimsenmiştir.³³ Ebû'l-Leys es-Semerkindî ise *Tefsîru'l-Kur'ân*'da bu âyetle ilgili çeşitli rivâyetlere yer vermiş ancak Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet edilen bu görüşü zikretmemiş ve kendisinin kanaatinin de bu yönde olduğunu dile getirmemiştir.³⁴ Semerkandî'nin diğer eserlerinde de îmanın ne olduğuyla ilgili görüşleri net değildir. Eserlerinde îmanın mahiyetiyle ilgili birbirinden farklı görüşler dile getirmiştir.

6. Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'de "ولنذيقنهم من العذاب الأدنى" (es-Secde 32/21) âyetindeki "العذاب الأدنى" kabir azabı olarak yorumlanmıştır. Ebû'l-Leys es-Semerkindî ise *Tefsîru'l-Kur'ân*'da bu lafızdan kastedilen şeyin musibetler, katl ve açlık olduğunu söylemiştir.³⁵ "مما خطيئاتهم أغرقوا فأدخلوا نارا" (Nûh 71/25) âyetindeki "فأدخلوا نارا" lafzı *Tefsîru'l-Kur'ân*'da, âhirette ateşe atılacaktır, diye yorumlanmıştır.³⁶ Fakat Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'de âyetin bu kısmındaki "ف"nin fâ-i tâkibiyye olduğu, dolayısıyla burada kabir azabının ifade edilmekte olduğu savunulmuştur.

7. Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'de "الرحمن على العرش استوى" (Tâhâ 20/5) âyeti ile bağlantılı olarak, Allah Teâlâ'nın arşı yaratıkları üzerindeki azametini ve ceberûtunu göstermek için yarattığı kabul edilmiş, Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân*'ında ise Allah Teâlâ'nın arşı kullarının duâ ederken nereye yöneleceklerini bilmeleri için yarattığı görüşüne yer verilmiştir.³⁷

8. Ebû'l-Leys es-Semerkindî tefsirinde ve diğer eserlerinde haberî sıfatların tevîlinden uzak durmuş, kader ve Kur'an'ın mahluk olup olmadığı gibi konularla meşgul olmanın uygun olmadığını, bu hususlarda en doğrusunu Allah Teâlâ'nın bileceğini ifade etmiştir. Ancak Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber'de bu meseleler üzerinde

³³ Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1190, vr. 270b-271a.

³⁴ Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkindî*, II, 440-441.

³⁵ a.g.e., III, 32.

³⁶ a.g.e., III, 408.

³⁷ a.g.e., I, 546.

durulmuş, görüşler beyan edilmiş, bu görüşler delillerle ispat edilmeye çalışılmış ve farklı düşünceler tenkit edilmiştir.

9. *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*'de Eş'ariyye mezhebinin birçok görüşü eleştirilmiştir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî ise eserlerinde Eş'ariyye mezhebinden bahsetmemiştir. Semerkandî'nin en hacimli eseri olan *Tefsîru'l-Kur'ân*'da zikrettiği mezhepler çoğunluk sırasına göre şöyle sıralanabilir: Mu'tezile, Hâricîler, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat, Zenâdika, Râfızîler, Müşebbihe ve Cebriyye. Bununla birlikte Semerkandî, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat dışındaki mezheplerin görüşlerini beyan ederken genellikle "bu görüş, müfessirlerin görüşlerine aykırıdır" demekle yetinmiş, fikrî tartışmaya girmemiştir. Şerhte ise zikredilen mezhepler dışında başka mezheplerden de bahsedilmiş ve şerhin temel karakteristiğini mezhepler arasında tartışmalı olan meseleleri kaydedip Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ın görüşlerini delillerle ispat etme oluşturmuştur.

Bütün bu hususlar dikkate alındığında *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber* adlı eserin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu şerhin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye âidiyeti yazmalarla da desteklenememekte, buna mukabil mevcut nüshalar arasında istinsah tarihi en eski olan yazmada eser Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edilmektedir. Bundan dolayı yazma nüshalardan hareketle Ebû Mutî' el-Belhî rivâyeti ile gelen *el-Fıkhü'l-ekber* (sonraki adlandırma ile *el-Fıkhü'l-ebzat*) üzerine yazılan bu şerhin diğer müelliflere nazaran Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispetinin daha isabetli olduğu söylenebilir. Çünkü yazma eserin sonunda bu bilgi açıkça yer almakta ve başka yazma nüshalarla mukabele edildiği belirtilmektedir.³⁸

Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edilen şerhin bilinen diğer yazma nüshalarının biri Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih bölümü, 5392 numarada kayıtlı *el-Fıkhü'l-ebzat* metninin hâmişinde yer almaktadır. Şerh, bu nüshanın sayfa kenarlarına kaydedilmiş ve ibarelerin sonuna "الجوزجاني" kaydı konulmuştur. Bahsedilen şerh, metin içinde Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edilmemiştir. Ancak *el-Fıkhü'l-ebzat* metnine başlamadan önce diğer bazı bilgiler yanında, bu risâlenin Atâ b. Ali el-Cûzcânî tarafından şerh edildiği belirtilmiştir.³⁹ Ayrıca şerhin sonunda müstensih'in şu ifadeleri yer alır: "Bu eserin, ilmi ile âmil Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye ait olan şerhini bulunca bu şerhi sayfa kenarlarına not düşmek istedim ve şerhin ibaresini

³⁸ Bu şerhin müellifini tespit edebilmek maksadıyla Hammâd b. Ebû Hanîfe rivâyeti ile gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'in şerhlerinin birçoğu da tarafımızdan incelenmiştir. Ancak bu şerhlerde Ebû Mutî' rivâyeti ile gelen *el-Fıkhü'l-ekber* adlı risâle, bu risâlenin şerhi ve bu şerhin müellifi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

³⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5392, vr. 60a.

özet bir şekilde yazdım. Sonra tamamının güzelce nakledildiği bir nüsha gördüm, güzel, önemli ve usûl ilminde eşsiz bir eser olması dolayısıyla başından sonuna kadar tamamını yazdım. Ancak nüsha bozuk bir nüsha idi ve son kısmında diğer nüshadakine benzer bazı eksikler vardı, yine de var olan yerleri kaydettim. Eserin tashih ve tekmilini bana nasib eden, kullarına karşı lütufkâr olan Allah'tan korkarak bazı yerlerde tashihler yaptım. Salât ve selâm efendimiz Muhammed'e, onun âline ve ashâbına, hamd Allah'adır."⁴⁰

Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber'in Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edildiği diğer bir nüshası ise Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, İlmü'l-Kelâm bölümü, 870 numarada kayıtlıdır. Bu nüshada da metin içinde Atâ b. Ali el-Cûzcânî'nin ismi geçmemekte fakat metin başladığı varaktan bir önceki varakta şöyle denilmektedir: "Bu kitap, imamların önderi, ümmetin aydınlatıcısı Ebû Hanîfe Numan b. Sabit el-Kûfî'ye (Allah ruhunu yüce, kabrini nurlu kılsın) nispet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'in, fakîh, zâhid, âbid, mezhepler konusunda söz sahibi Atâ b. Ali b. Muhammed el-Cûrcânî'nin (Allah, delillerini geçerli kılsın) açıklamalarından oluşan şerhidir."⁴¹ Eserin sonunda hamdele ve salvelenin ardından, nüshanın istinsah tarihinin 1012, müstensihinin ise Şeyh Halîl Emîn olduğu bildirilmektedir.⁴²

Beyâzîzâde Ahmed Efendi de, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*'in Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye ait olduğunu kabul etmekte ve onun *el-Usûlü'l-münife* adlı eserini yazarken yararlandığı kaynaklar arasında bu şerh de yer almaktadır.⁴³ Ayrıca Murtaşâ ez-Zebîdî (ö. 1205/ 1790) *İthâfu's-sâde* adlı eserinde Atâ b. Ali el-Cûzcânî'nin şerhinden "*el-Fıkhü'l-ebzat* üzerine yazılmış nefis bir şerh" olarak söz etmektedir.⁴⁴

Sonuç

Bütün bu incelemeler sonucunda, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber* adlı eserin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye âidiyeti mümkün görünmemektedir. Zîra şerhin üslûbuyla, Semerkandî'nin diğer eserlerindeki üslûp bâriz farklar taşımaktadır. Ayrıca şerhteki görüşlerle Semerkandî'nin diğer eserlerindeki görüşler birbirini destekler mâhiyette değildir. Bu şerhin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye âidiyeti eserin yazma nüshalarıyla da desteklenememekte, aksine mevcut nüshalar arasında istinsah tarihi en eski olan yazmada, bu eser Atâ b. Ali el-Cûzcânî'ye nispet edilmektedir.

⁴⁰ vr., 88a.

⁴¹ Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, İlmü'l-Kelâm, nr. 870, vr. 2b.

⁴² vr. 22b.

⁴³ İlyas Çelebi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, s. 59.

⁴⁴ Murtaşâ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâde*, II, 14.

İstinsah tarihi hicrî 565 olan ve başka nüshalarla da mukabele edilen bu nüsha, şerhin müellifini belirleme noktasında diğer nüshalardan daha ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bundan dolayı yazma nüshalardan hareketle Ebû Mutî' el-Belhî rivâyeti ile gelen *el-Fıkhü'l-ekber* (sonraki adlandırması ile *el-Fıkhü'l-ebzat*) üzerine yazılan bu şerhin, diğer müelliflere nazaran Atâ b. Ali el-Cûcânî'ye nispeti daha isabetli görünmektedir.